

GAÁL ISTVÁN

Gyökerek

– Bartók nyomában: jegyzetek egy készülő filmről –

– „Csak óvatosan!... Emeld meg kicsit a csúdjét!...” S a hang tulajdonosa egy deszkát helyez az utánfutó hát-rabillentett platója és a föld közé. Csörögnek a láncok, két pöttöm ökröcskét vezetnek a szekérig, nyakukat betuszkolják a járomfő alá a belfáig, s a járomszögek surranva csúsznak a furatukba. A kocsin fenn egy régi, barna zongora. Két lábát – hogy le ne törjön – kicsavartuk, a harmadik a levegőbe mered. A kocsis az összekötözött két lábát nyakába veti, és a csást, vagyis a baloldali ökröt vezeti, mert az a hamis. Egy próba után felvétel.

Ez a jelenet 1904-ben játszódik, egy évvel azután, hogy Wright fivérek repülőgépe az emberiség történetében először repült néhány száz méter Amerikai keleti partszakaszán.

Bartók a következőket írta: „Fölhoztam egy zongorát ökrösszekéren Gerlicepusztára.”

Várbíró Judit és Kovács Sándor, a két szakzenész és én, a szakképzetlen ülünk a tengernyi levélmásolat között. Judit a film szerkesztője és dramaturgja, Sándor mint szakértő, aki a leveleket is válogatta. Szemükre vettem: „Hát ezt a levélrészletet miért nem ajánlottátok? Hiszen ez kép, nagyon erős kép!” – Ez lesz a főcím alatt.

A fő probléma a készítenő kétszer egyórás Bartók-filmben az, hogy milyen formát válasszunk az életív megjelenítésére. Idegenkedem a főhős színésszel való játszatásától, az sem jó megoldás, ha egy narrátor meséli az eseményeket. Végül hosszas tanakodás után úgy döntöttünk, hogy a levelei alapján maga Bartók mondja a választott részeket egyes szám első személyben. Abban is egyezünk, hogy a cím *Gyökerek* lesz.

Egy Bartók-film készítése régi gondolat. Judit, aki az MTV zenei osztályának vezetője is, 1987-ben keresett meg először, és akkor örültem, hogy arra hivatkozhattam, hogy a Peer Gyntön dolgozom, ami két és fél óra hossza miatt két játékfilmnyi energiát követel. Volt egy másik ok is, amiért ellenkeztem. 1970-ben voltam Romániában szereplőt keresni a *Holt vidék* című játékfilmhez. Amit akkor ott tapasztaltam, arra indított, hogy megfogadjam: amíg az a rendszer (Ceașescu) áll fenn, be nem teszem oda a lábam. Az is ok volt, hogy egyszerűen nem mertem vállalni, bár már mögöttem volt az *Orfeusz és Euridyké* film.

Nagy volt a próba. Négy évvel ezelőtt egy Vásáry-koncerten Judit újból felvette. Mosolyogva széttártam a kezem: Indiába hívtak, vár a kötelesség. Visszatértem után megkérdezte: „Nos?” – „Rendben van” – mondtam megadóan, csak hogy szabaduljak a teherrel. Abban bíztam, hogy úgyse lesz pénz. (Ebben igazam volt, csak kezdetben kaptunk.)

Kovács Sándor, Gaál István és Várbíró Judit, a film készítői

Részletes terepszemle-programot dolgoztunk ki. Először a magyar gyűjtés dunántúli szakaszát kerestük fel. Abban nem reménykedtünk, hogy bárkit is élve találunk, aki „adatközlője” lehetett Bartóknak. Azok mind kihaltak.

1997 áprilisában Iregszemcsét, Balatonberényt, Lellét, Keszthelyt látogattuk végig. Elhatároztuk, hogy amit Bartókkal kapcsolatban találunk, azt mind

Zongoraszállítás

felvesszük, tehát mintegy „leletmentést” is végeztünk. A következő stációk: Jobaháza, Bogyiszló, másnap Szlovákia.

Pozsonyban Rajter Lajos karmester adott értékes felvilágosítást és útbaigazítást, a következő falu: Darázs. Ahonnan az a gyönyörű fényképfelvétel való, az éneklő parasztok Bartókkal és a fonográf-fal.

A következő portya célja Gerlice-puszta. Szülővárosomon, Salgótarjánon keresztül vezet az út a határ felé, s nekem bekattant egy gyerekkori emlék: a Dolinkában mindig megcsodáltam a fenyők vízmosta mézítelen gyökereit. Hátha megvannak még. Nem nagy kitérő. Megvannak. Hál' Istennek.

Gerlicepuszta (Hrlica) a kezdőjelenet színhelye, de nem ezért fontos. Azért kardinális jelentőségű, mert Béla bácsi (mi, a háromfős „vezérkar és szolganép” már csak így hívtuk őt magunk között) itt bukkant a mesebeli kincsnek néhány darabjára, ami alapvetően megszabta tevékenységének irányát és célját. Egy kibédi parasztlány, Dósa Lidi volt vendéglátójának cselédje, aki olykor dúdolt, olykor dalba fogott. Így egy alkalommal a „Piros alma leesett a sárba” dalt énekelte – „paraszt-dalt”, ahogy Bartók nevezte, megkülönböztetendő az addig „népdalnak” hitt népies műdaltól.

Ez volt az a dal, melynek hallatán elhatározta, hogy fel kell kutatni a kincstárat, melynek e dalban a nyomára bukkant.

Ahogy ez illik, Gerlicepusztán tiszta forrás is van, így ami üres üveget találok, mind telitöltöm. Egy litert kap Szöllősy András.

Április 25-én indulunk Erdélybe. Menet közben a viharsarki fontos helyeket is felkeressük. Nagyváradon Sándor Dénes vár és kalauzol bennünket. Érintjük

Gyökerek

Belényest (nagyon fontos hely, itt élt és tanított Busiția, aki Bartók barátja és gyűjtőútjainak szervezője volt. Aztán Bondoraszót, Kótligetet. A következő állomás Kolozsvár. Itt László Ferenc istápol bennünket, vele az Aranyos folyó völgyében portyázunk, kis kitérővel Torockót is lajstromozzuk.

A harmadik „kitérés” Marosvásárhelyről történik. Csiky Boldizsár zeneszerző és a helyi Filharmonikusok vezetője visz olyan helyekre, amelyekről álmodni se mertem volna. Szorgalmasan fotografálok, Alsóidecsen találok egy mesebeli házat mézeskalács-fazsindellyel, s benne egy kilencvenkét esztendősenénikét, Joanát.

Bánffyhunyard

Útközben két helyen is kiabálok, hogy álljunk meg. Az egyikken egy házaspár kaszál a ferde dombhajlaton (a legnehezebb dolog így vágni a rendet). A román férfi sűrű, mokány ember, a felesége vékony kis asszony, senki se nézte volna ki belőle, hogy ilyen nehéz munkára képes.

A másik helyen egy kis patakhoz átívelő bürű az, ami magára vonja a figyelmemet. Egy szál, ácsszekercével bárdolt fenyőtörzs, egyik oldalán vékony gömbfakorláttal, a túlsó vége egy öreg fűzfa V alakú törzséhez rögzül, a másik szelíden ér innenső partot. Úristen, mondom hangosan, ez a *Cantata* hídja! Kilenc különböző kameraállásból veszem fel, fotót nem is tudok készíteni. Hajt az idő.

Felsőoroszi. A falu meredek szélvédő völgyben húzódik meg, a hátsó kertek ezért mind teraszos kiképzésűek. Itt gyűjtötte Bartók azt a karácsonyi kolindát, amely alapjául szolgált a *Cantata profanának*. (A karácsonyi jelző ne tévesszen meg bennünket. A decemberi napfordulóhoz van köze, nem a keresztény ünnephez.)

Az egyik házban temetésre készülnek. Ősi szokás szerint a halottat a tágra nyitott nagykapu mögött, az udvaron ravatalozzák fel. A lakosság színromán.

Saanen, a Divertimento komponálásának helye

Boldizsár nélkül nem is boldogulnánk. A szemben lévő udvarban rokonok, szomszédok, egy sereg asszony a tor ételeit készíti. Közöttük az ortodox kántor, egy negyven körüli nő. Boldizsár faggatja, de az asszony csak „múdalokat” tud a liturgikus énekeken kívül. Boldizsár nem adja föl, odamegy az asszonyokhoz, s kis idő múlva diadalmasan fordul felénk: van régi dallamokat ismerő asszony, akinek az a kikötése, hogy a többiek előtt nem énekel.

Felbaktatunk a felső kertbe. Sok reményt nem fűzök a dologhoz. Sasvári Lajos letűzi a kamerát, ellenőrzöm a beeső fényt meg a képkivágást, majd készítek róluk egy fotót. Csikyról és Moldován Máriáról. Boldizsár mint egy terapeuta igyekszik az asszonyt „indítani”.

„Ugye megmondtam” – dűnnyögök magamban, de azért elindítom a gépet.

S egyszer csak előbb kissé bizonytalanul, kicsit reszelős hangon felhangzik a kolinda. Ahogy hallgatjuk, egyszer csak átlépünk egy másik tartományba, Isten tenyerén gubbasztunk, s a strófák kavargának körülöttünk. Nem baj, ha nem értünk semmit. Nem hiszek az érzékeimnek, odapillantok a kamerára, villog-e a piros lámpa. Igen. Megy a gép. Mária belebakizik, javít, s nemsokára ereszkedő ívben befejezi a történetet. Döbbsenten állunk, ülünk, ki hogyan. Arra se emlékszem, készítettem-e róluk közös fotót. Ez a kolinda a Bartók által gyűjtöttnek testvére. Más a szöveg. Nagyon boldogan indulunk

vissza. A híd mellett ismét elhaladva érzem, hogy szinte „karmikus” volt, hogy megpillantottam idefelé. A híd alapvető fontosságú a *Cantatában*. Bartók a fonográfról a „punte” szót (híd) először így értette: „p’unde” (ahol), ezt később kijavította, de a *Cantata profanában* benne hagyta.

A szállodában arra gondolok, hogy miként tudta bejárni ezeket a falvakat, ennyi helységet ez a kis törekeny ember. Ha sok időnk lenne, úgy kellene itt forгатni, hogy közöttük élnénk, mint Bartók tette. Parasztházakban aludni, hagyni, hogy a szüette gerendákból meg a patics falakból áradjanak belénk az évezredek üzenetek, hagyni, hogy a padkán mellénk üljön a hely szelleme, s beszívni a zsigereinkbe mindent, ami az átváltozáshoz szükséges.

*

Úgy terveztük, hogy a romániai forгатás befejeztével novemberben utazunk Amerikába és Svájcba. Lemondtam egy kéthetes dolgot Indiában. Erre közölték, hogy nincs pénz. Majd januárban. Januárban az Ázsiai Nemzetközi Filmfesztivál zsűrielnökének kértek fel. Elfogadtam. Kiderült, jól tettem. Akkorra se volt pénz. Majd márciusban. Aztán majd júniusban. S végül akkor se. Aztán Judit megszerzi a Magyar Turizmus Rt. támogatását.

Svájcban nagy szerencsénk van. Kovács Andor segítségével minden címet megkeresünk. Még azt a házat is, ahol Müller-Windmanné lakott a családjával. Ő volt az, aki Bartók kérésére a hozzáküldött anyagot továbbította Londonba a kiadóhoz. Bartók nem merte kockáztatni a küldeményt a náci Németország postai útján át. Aja, a kisebbik lány lakik most ebben a Bauhaus-tervezésű villában a férjével. Megengedik, hogy filmezzek. A nagy nappaliban áll az a zongora, ahol Bartók is gyakorolt. Gyorsan rögzítem egy 180 fokos félkörpanorámába foglalva. Aja megmutatja a vendégszobát, ahol Bartók és Ditta lakott, s melynek félig nyitott ajtaján gyermekként bekukucskáltak, s látták, amint Béla bácsi fésüli felesége haját. „Ahogy ön ezt megírta” – mondom. Aja bólint. „Pontosan – válaszol nevetve. – Olvasta?” – „Hát persze!”.

Felvettünk egy hosszú interjút Paul Sacher karmesterrel is, ami nem kerül be a filmbe, de a „depot”-ba mindenképpen. Sacher úr 93 esztendő. Nevéhez több Bartók-mű rendelése fűződik.

Új útlevélkérelem az amerikai vízumhoz, s már repülünk is Brüsszelen át New Yorkba.

A Duna TV-től szereztem bérbe ezekre az utakra egy Sony digitális camcordert, az MTV-nek nincs ilyen. Csak a nehéz Beta SP-k. (Azzal viszont nem engedtek volna fel az Empire State Building 86. emeletére. Úgy igen, ha mint hivatásos kamerával rendelkezők megfizetjük. De miből?)

Naponta fél ötkor kelek, igyekszem elkapni a metropolis hajnali kendőzetlen arcát. Minden helyre elbandukolunk, ahol Bartók élt vagy megfordult. A riverdale-i utcába, a Carnegie Hallhoz, a Columbia Universitybe, az utolsó lakásba és az attól nem messze lévő kórházba...

S aztán fel Saranac Lake-be, 600 kilométerre New Yorktól. Mohácsi Péter gyártásvezető az autó kormányánál, Kovács Sándor navigál, én közben a képsorok illesztését próbálgatom.

Saranac Lake

Felkutatjuk a két nyaralót, melyekben Bartók az ASCAP (az amerikai zeneszerzők és kiadók egyesülete) jóvoltából lakott. (Sándor elmondja, hogy Bartók halála után ez a szerv sürgősen visszaigényelte a költségeket a jogdíjból.) Mindkét faépület igen lepusztult állapotban van. Az egyikbe be se tudok lépni, hiányoznak a padlódeszkák. A táj viszont csodálatos. Az érintetlen, mint a delaware indiánok idején. Itt is sikerül hajnali derengésben filmeznem. Azon kapom rajt' magam, hogy minden helyszínt úgy vizsgálok, hogy: ezt Béla bácsi nézegette-e, felkelthette-e a figyelmét, beleillik-e a film egészébe egy-egy kép? De hiszen ezt a cézanne-i tükröződést egészen biztosan élvezte!

Agatha Fasset könyvében (*Bartók amerikai évei*) találtam egy csodálatos szöveget, amit a forgatókönyv végére tettem. Ebben Bartók elmondja, hogy miként kell kenyeret sütni. Nyilvánvaló, hogy er-

Kenyérdagasztás kovásszal

ről a parasztok között, népdalgyűjtés közben szerzett tapasztalatot. Kérésre Boldizsár megszervezett egy kenyérsütést Jobbágytelken – kemencével természetesen –, Berecki Berta dagasztotta, aki egyébként a film Dósa Lidije is nyúlfarknyi villanással. Ezt a szöveget kívülről megtanultam, úgy morzsolgatom a szavakat, mint a Miatyánkot.

Beállok a géppel.

Pontosítjuk Bertával, hogy meddig terjed a dagasztás örvénye a térben. Beállítom az élességet, indítok.

Bertát szemvillanással indítom, majd szemgödrom a lupe zárógumijának feszül szorosan. Berta két keze mint egy kallómalom két pörölye dagasztani kezd. Én mondom magamban a szöveget:

„Hajnalban kell sütni, hajnalban, amikor az éjszakáról maradt sötétség összevegyül a kelő nap fényével, s olyan konyhában, amely nem hideg a porcelános és zománcos edényektől, mint a kórház. Igen, a konyha felsötétjében és félvilágosságban, az állott meleg úszkáló illatában s mély hosszú fateknőben, nem porcelánban, fában, mert annak az anyaga rokonabb testünkével. A teknőnek mélynek kell lennie s elég hosszúnak ahhoz, hogy elférjen egyik végén a felhalmozott liszt, a másikban pedig az erjedő, kelő, mozgó, eleven kovász sötét tava, mely telve van élesztő csírákkal, s amelybe mindig tesznek egy morzsányit a legutóbbi kenyér tésztaájából, hogy a kenyérsütés sok évszázados láncá meg ne szakadjon, aztán dagasztják, míg duzzadó, lágyan lélegző tésztaheggyé nő, de nem fémszerszámmal, hanem asszonykézzel, melynek életadó melege beleáramlik a mi mindennapi kenyérünkbe.”

A tészta foszló hámja szállkásan szakadozik, olyan, mint a csont kimért gazdaságos szerkezete, melyben nincs egyetlen fölösleges szál, mállanak a tésztahurkák, úgy érzem, mintha a kamerám elektronmikroszkóp lenne s egyben csillagászati távcső, a nagyságrend-kapaszkodó nélküli, nem tudom hány angström mélységében vagyok, vagy hány fényévnyire fenn, olykor buborékok pattannak fel a masszából, sárvulkán ez vagy születő pulzár, lüktető spirál, egyre homályosabb a kép, persze, hiszen a gumikarikának szorított szemgödör párát képez a kereső lencsésjén, szakmai törvény: ilyenkor el kell vennünk a szemünket, hogy levegő jusson a lupe felületére, s ez a „léghuzat” eltörli a párát.

Lassan, óvatosan elhúzzom a fejem, a rés már elegendő ahhoz, hogy a pára megszűnjék.

Nem szűnik.

Európai Utas, 33. sz. 1998/4.